

Az ősi Csanádi Püspökség és utódjai

Rövid áttekintés

Roos, Martin

Abstract

A Csanádi Egyházmegye megalakulása az alapító Szent István királynak és Szent Gellért püspöknek, az egyházmegye főpásztorának köszönhető. Az új székesegyház felszentelése, a káptalani iskola létrehozása, plébániák és kolostorok megalapítása az egyházmegye életének jelentős eseményei közé tartoztak. A tatárjárást követően egy újabb fejlődési szakasz kezdődött el, a plébániák lelkipásztorai külföldi egyetemeken, illetve a csanádi káptalani iskolában képezték magukat. A török hódoltság időszaka súlyos következményekkel járt a püspökség mindennapjaira. A háborúk miatt sokan elmenekültek, a szétszórtan élő hívek lelki gondozását bosnyák-dalmát szerzetesek látták el. A török uralom alóli felszabadulás az egyházmegye újjáéledését jelentette. A császári közigazgatás nagymértékű betelepítésével ortodox szerbek, románok, míg a Felvidékről katolikus magyarok érkeztek a területre. A katolikus közösségek megerősödése a templomok és iskolák építésében, új plébániák létesítésében, szerzetesrendek letelepedésében mutatkoztak meg. Az első világháború és az azt követő trianoni békediktátum döntően befolyásolta az Csanádi Egyházmegye életét. A határmódosítás az egyházmegye területét 3 részre szakította. A Romániához és a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz csatolt részekben igyekeztek háttérbe szorítani a katolikus egyház működését. A három egyházmegye (Szeged-Csanádi, Nagybecskereki, Temesvári püspökség) sorsa részben hasonlóan, részben nagyon eltérően alakult. A maga módján, az adott körülmények ellenére igyekeznek megőrizni Szent Gellért örökségét.

A Csanádi Egyházmegye¹ megalakulása két szentnek köszönhető: az alapító István magyar királynak², valamint a Velencéből származó Gellértnek³, az egyházmegye első főpásztorának. A Pozsonyi Évkönyvek⁴ Gellért püspökké szentelésének – és egyúttal a Csanádi Egyházmegye alapításának – dátumát 1030-ra teszik⁵. A Csanádi Egyházmegye a kalocsai egyháztartományhoz tartozik és az akkori Magyar Királyság területén feküdt.

A Csanádi Egyházmegye részese volt Magyarország és az itt élő népek történetének, osztozott felemelkedésben és hanyatlásban, egyúttal eleven része Délkelet-Európának. Évszázados története a XI. században a pasztorációs struktúra kiépítésével kezdődik.⁶ Az új székesegyház felszentelése, a káptalani iskola létrehozása, a plébániák és kolostorok megalapítása kiemelkedő eseményei voltak az egyházmegye korai életének. A területére betörő pogány kunokkal és besenyőkkel való hadakozásokat az egyházmegye életében hosszú megszilárdulási időszak követte. Ez 1241-ig tartott, amikor a tatár hordák aránylag rövid időtartamú, ám annál pusztítóbb csapást mértek rá.⁷

A tatárjárást követően a Csanádi Egyházmegye életében újabb fejlődési szakasz kezdődött⁸, amely a felvirágzás második időszakát eredményezte. Számos plébánia alakult⁹, amelyek lelkipásztorai részben külföldi egyetemeken készültek szolgálataukra, részben pedig a csanádi káptalani iskolában¹⁰. Ugyanakkor ebben az időben kezdődött két, vallásilag a keleti egyházhoz tartozó nemzet, a románok és a szerbek hosszan tartó bevándorlása¹¹. A XV. század második felében a török csapatok mind gyakrabban és mind mélyebben törtek be az egyházmegye területére¹², ami a mohácsi vész¹³ után, 1529-ben Csanád várának pusztulásához¹⁴, 1552-ben pedig Temesvár eleséséhez¹⁵ vezetett.

Ezzel az egész püspökség több mint másfél évszázadra török kézre került. A keresztényeknek megtiltották hitük nyilvános gyakorlását, a háború, a fogság és a menekülés miatt a hívek száma jelentősen megfogyatkozott, a katolikus papokat alig, a püspököt pedig egyáltalán nem túrték meg az egyházmegye területén.¹⁶ A szétszórta élő hívek lelki gondozását többnyire bosnyák-dalmát szerzetesek, illetve misszionárius püspökök látták el.¹⁷ Szervezett plébániaként ezt az időszakot csak kevés közösség élte túl.¹⁸ Közéjük tartoztak azok a kis számú szláv és magyar csoportok, akik ma románul beszélnek, ám katolikus vallásukat megtartották.¹⁹

Fordulatot 1683-ban Bécs felszabadítása hozott.²⁰ A teljes felszabadításhoz vezető út első mérföldköve a karlócai béke volt.²¹ Az áttörést az úgynevezett kis török háború hozta meg Szavoyai Jenő herceg győzelmeivel Péterváradnál, Temesvárnál²² és Nándorfehérvárnál²³. Temesvár felszabadítása és az 1718-ban megkötött pozsareváci béke új távlatokat nyitott az egyházmegye életében.²⁴

Az egyházmegye további fejlődésének alapkövét egy nagymértékű betelepítéssel a császári közigazgatás rakta le: a XVII. század végén és a XVIII. század elején ortodox vallású szerbek és románok vándoroltak be tömegesen a Bánságba.²⁵ Az első

katolikus vallású nemzetiségek a császári csapatokkal érkeztek erre a vidékre²⁶; 1739-ben pedig katolikus bolgárok is betelepültek²⁷. Mindezek a népcsoportok a főképpen Szeged környékén és a Marostól északra megmaradt magyarokhoz társultak. Nagyszabású betelepülések folytak Mária Terézia idejében, de csak katolikusokkal és ortodoxokkal.²⁸ Végül II. József császár protestánsokat is telepített a Bánságba.²⁹ A XIX. század elején további csoportokban érkeztek magyarok a felvidékről, Bohémiából pedig németek és csehek.³⁰ Mindezek következtében a Csanádi Egyházmegye úgy vallási, mint nemzetiségi szempontból igen színes képet mutatott. E népek ugyan katolikusok voltak, viszont egy ortodox többséggel³¹ szemben kellett megtanulniuk fennmaradni és helytállni.

A katolikus közösségek újbóli megerősödése a plébániák újraalapításában, templomok és iskolák építésében, valamint több szerzetesrend letelepedésében mutatkozott meg.³² A püspöki székhely kezdetben Szegeden volt³³, majd a bécsi udvar azt Temesvárra, a császári közigazgatású Bánság politikai és kulturális központjába helyezte át³⁴. Itt épült fel az új székesegyház³⁵, 1806-ban megnyílt az új szeminárium³⁶, később pedig a filozófiai és a jogi fakultás³⁷, melyeket a mindenkori főpásztor alapított.

Az 1848–49-es szabadságharc³⁸ után az egyházmegye papsága, valamint a nép körében is észrevehetőek a korszak különböző politikai, nemzeti és szellemi irányzatai. Mégis az első világháborúig terjedő időszakot egy viszonylag csendes szakasznak nevezhetjük³⁹, ami azonban a csúcspontját elérve végül a túlzott liberalizmust és nacionalizmust is felszította, amely mind hathatósabban követelt teret magának⁴⁰.

Az első világháború és Trianon végzetes csapást mértek a Csanádi Egyházmegye ősi területére⁴¹. Az 1920. június 4-ét követő határmódosítás három ország között darabolta fel az egyházmegye területét – amelyet már korábban, 1918-ban szerbek, románok és franciák szálltak meg. Az eredetileg 34 312 négyzetkilométer területből⁴², amelyen 913 712 katolikus élt, 248 plébánia létezett 457 lelkipásztorral⁴³, Magyarországnak, Szeged központtal mindössze csak 770 négyzetkilométer maradt, csupán 33 plébániával, 116 pappal és 222 894 hívővel⁴⁴. A sok nehézség ellenére, amely az egyháznak nagy kárt okozott, mégis Magyarországon volt a legjobb a helyzet⁴⁵. Ennek látható kifejeződése az a katolikus központ itt Szegeden, amelyet Glattfelder püspök⁴⁶ és Klebelsberg gróf kultuszminiszter⁴⁷ szó szerint a semmiből állítottak fel.

A Csanádi Egyházmegye nagyobb része – a délkeleten elterülő Torontál vármegye jelentős része – 9 387 négyzetkilométernyi terület⁴⁸ 67 plébániával, 91 pappal⁴⁹ és 215 468 hívővel a Szerb Királysághoz került. Egy ortodox többségű országban a katolikus egyház, az idegenek egyháza, a németek és magyarok egyháza lett⁵⁰. Emellett az ortodox egyház nemzeti struktúrájánál fogva az ősi Szerbiában már évszázadok óta kifejezetten állami egyházként működött. A katolikusokra itt ki-mondottan nehéz sors várt.

Az ősi Csanádi Egyházmegye legnagyobb része az ugyancsak ortodox vallású Román Királysághoz került. A 24 755 négyzetkilométernyi terület⁵¹, 154 plébániával, 250 lelkipásztorral és 475 350 hívővel körülbelül 1,5 millió összlakossággal rendelkezett⁵². A két román nyelvű egyház, vagyis a görög katolikus és az ortodox egyház nemzeti egyház volt – az ortodox egyházat azon felül uralkodó egyháznak nyilvánították⁵³ –, a római katolikus egyház azonban, amelyhez többségében magyar és német nemzetiségű hívek tartoztak, nem.

A Sztentszék nem várt sokáig. A szerbiai kormány azt sem engedélyezte a püspöknek, hogy az ország területére lépjen⁵⁴, és Romániában is egyre válságosabbra fordult a helyzete. A püspököt Rómából utasították, még mielőtt a román hatóságok kiutasították volna, hogy hagyja el Romániát és települjön át Magyarországra⁵⁵. Ezzel már 1923-ban Temesváron csakúgy, mint Nagybecskereken, megalakították az önálló Apostoli Kormányzóságot⁵⁶. Temesvár 1930-ban önálló egyházmegye lett⁵⁷, míg Nagybecskerek csak 1986-ban kapott egyházmegyei státust⁵⁸.

A két világháború között a hitéletet a három utódegyházmegyében további felvirágzás jellemezte⁵⁹. A pasztoráció súlypontját az 1930-as évek végéig az ifjúsági pasztoráció, a liturgikus mozgalmak, az egyházi iskolák működése és világi hívek apostolkodása képezték. Majd a konfliktus a német nemzeti szocializmussal mind erőszakosabb⁶⁰ lett, és az egyházat a második világháborút⁶¹ követően újabb katasztrófa sújtotta: az ateista kommunista üldöztetés. Romániában a 177. ex 1948 törvénycikk alapján minden egyházmegyét, amelynek kevesebb híve volt, mint 750 000, felszámoltak és esperességgént kezelték; a Temesvári Egyházmegye ezt a sorsot a Váradi, a Szatmári és a Jászvásári Egyházmegyével megosztotta⁶². Mindez a következőkkel is kiegészült: menekülések, elhurcolások, a németajkú hívek kiirtása, illetve kiűzése⁶³, zaklatások, bebörtönzések, békepapok és a papság között is megbújó besúgók⁶⁴. Olyan időszak, amely – legalábbis Temesváron – oda vezetett, hogy a 173 plébániából 1992. január 1-jével 101 plébániát fel kellett számolnunk⁶⁵, mert a szó szoros értelmében kiürültek. A kivándorlási hullám természetesen a lelkipásztorokat is magával sodorta.

A kommunista hatalom éveiben azonban néhány pozitívum is történt. A szerbiai, Bánsági Apostoli Kormányzóság 1986. december 16-án Zrenjanin névvel egyházmegyei rangot kapott⁶⁶. Magyarországon a csanádi rész-egyházmegye területéből, amely addig a Nagyváradai Egyházmegyéből leszakított részeket is magába foglalta⁶⁷, 1982. augusztus 5-én megalakult a Szeged-Csanádi Egyházmegye⁶⁸. 1993. május 31-én, a magyarországi egyházmegyék közötti határok újrendezése⁶⁹ következtében jelentős területeket kapott az ősi kalocsai, váci és nagyváradai egyházmegyéktől, úgy hogy ma a Szeged-Csanádi Püspökség 10 851 négyzetkilométeren 109 plébániával, 112 pappal és 363 000 katolikus hívővel rendelkezik⁷⁰. Az utóbbi

hús évben azon fáradoztunk, hogy visszakapjuk az elkobzott egyházi ingatlanokat, amely több-kevesebb sikerrel járt. Egyedül Szerbia az, ahol ez a kérdés csak nem-rég került napirendre.

Foglaljuk hát össze röviden! Az egyházmegye, amelyet 1030-ban Szent István király alapított és Szent Gellért püspökre bízott, az első világháborúig osztozott a régi Magyarország sorsában. Mivel a trianoni döntés három országra feldarabolta, ma három önálló egyházmegyében él tovább: a Szeged-Csanádi, a Nagybecskereki és a Temesvári püspökségben. 1923 után mindhárom egyházmegye sorsa részben hasonlóan, részben nagyon eltérően alakult. Mindhárom utód-egyházmegye az adott körülmények ellenére megpróbálja Szent Gellért örökségét megőrizni. Ma csaknem mindenki az Európai Unióról (EU) beszél, nálunk pedig állandóan a Duna-Tisza-Körös-Maros Euro régiót emlegetik. Ezek a folyók nem mások, mint a régi Csanádi Egyházmegye természetes határai. Ebben a régióban, amely nem más, mint a mi közös egyházmegyénk, mi, katolikusok már majdnem ezer év óta élünk és továbbra is – mindennek ellenére – egységéhez és épességéhez hűségesen akarunk ragaszkodni.

Jegyzetek

- ¹ A csanádi egyházmegye történetéhez l. *Schematismus Csanád*. 1900. 13–87.; Juhász Kálmán: *A csanádi püspökség története*. 8 kötet. Makó, 1930–1947.; Juhász, Koloman und Schicht, Adam: *Das Bistum Timioșara-Temesvar*. Timioșara, 1934; Lotz Antal – Ábrahám István: *A csanádi püspökség története 1699–1730*. Szeged, 2005; Takács Endre: *Gróf Nádasdy László, csanádi püspök, 1662–1729*. Szeged, 1943; Takáts, Andreas: *Ladislau Graf Nádasdy. Sein Leben und Wirken mit besonderer Berücksichtigung der Neubelebung der Csanáder Diözese*. Dissertation. Wien, 1934. (gépelt dolgozat); Juhász Kálmán: *Der Raaber Bischofs-Propst Graf Ladislau Nádasdy, + 1729*. In: *Burgenländische Heimatblätter* 21. (1959), 46–54.; Papp, Anton: *Freiherr von Falkenstein, Euseb Anton Adalbert: Bischof zu Csanád 1730–1740*. Dissertation. Wien, 1934. (gépelt dolgozat); Juhász Kálmán: *Bischof Adalbert von Falkenstein (1671–1739.) und die Geschichte des Banats von 1717 bis 1739*. (gépelt dolgozat); u.ő.: *Nikolaus Stanislavich OFM, Bischof von Csanád (+ 1750)*. In: *Archivum Franciscanum Historicum* 52. (1959), 427–470.; Juhász, Koloman – Weber, Mathias: *Das Bistum Belgrad und Tschanadunter Bischof Franz Anton Graf Engl von Wagrain (1702–1777.)*. In: *Ostbairische Grenzmarken* 6. (1962/63), 78–120., 7. (1964/65), 71–123., 10. (1968), 54–77., 11. (1969), 225–248.; Juhász Kálmán: *Emmerich Christovich (1777–1798.) und sein Banater Bistum*. In: *Königsteiner Blätter* 9. (1963), 14–20., 111–122., 10. (1964), 40–44., 95–109.; u.ő.: *Remetei Kőszeghy László, csanádi püspök*. Budapest, 1942.; u.ő.: *Ladislau Kőszeghy, Ex-Jesuit, Bischof von Csanád (1745–1828.)*. In: *Archivum Historicum Societatis Jesu* 27. (1958), 59–108.; Roos, Martin: *Erbe und Auftrag, Momente aus der Vergangenheit der Diözese Csanád und ihrer Nachfolgebistümer*. Band I / Die alte Diözese Csanád; Bd II / Das Erbe des heiligen Gerhard, Szeged-Csanád, Groß-Betschkerek, Temeswar, 2009 kk.; MKL, 2. k., 364–367.; *Csanád egyházmegye Jubileumi évkönyve 1980*. 9–42.
- ² Szent István király történetéhez l. *Legenda s. Stephani regis*. In: SSRH, 2. k., 363–440.; AASS Septembris, Tomus I., 562–575.; Bogyay, Thomas von – Bak János – Silagi, Gabriel: *Die heiligen Könige*. Graz-Wien-Köln, 1976. Ungarns Geschichtsschreiber 1, 25–71.; Érszegi Géza – Csóka Gáspár J. – Kurcz Ágnes és mások: *Árpád-kori legendák és intelmek*. Budapest, 1983. 16–53.; Györffy György: *István király és műve*. Budapest, 1977; Bogyay, Thomas von: *Stephanus Rex, Versuch einer Biographie*. Wien-München, 1975; ÜMÉL, 3. k., 491–493.; MKL, 5. k., 468–477.
- ³ (Csanádi) Szent Gellért történetéhez l. *Legenda s. Gerhardi episcopi*. In: SSRH, 2. k., 461–506.; AASS Septembris, Tomus VI., 722–727.; Bogyay, Thomas von – Bak János – Silagi, Gabriel: *Die heiligen Könige*. Graz-Wien-Köln, 1976. Ungarns Geschichtsschreiber 1, 73–119.; Érszegi Géza – Szabó Floris és mások: *Árpád-kori legendák*

- és intelmek. Budapest, 1983. 68–94.; Juhász Kálmán: *A csanádi püspökség története, Alapításától a tatárjárásig (1030–1242.)*. Makó, 1930. 47–82.; Roos, Martin: *Gerhard von Csanád, Gestalt eines Bischofs der ungarischen Frühzeit. Zur 900. Wiederkehr seiner Heiligensprechung*. (kézirat) 1983; u.ő.: *Gerhard von Csanád, Protomartyrer des christlichen Ungarn. Ein Beitrag zu seiner Persönlichkeit und Verehrung*. In: *Glaube in Volk und Heimat. Festgabe für Prälat Josef Haltmayer*, Stuttgart, 1991. 19–40.; u.ő.: *Erbe und Auftrag*. I/1. k., Die alte Diözese Csanád, 1. r., 21–73. (passim); ŰMÉL, 2. k., 958–959.; MKL, 4. k., 34–38.; LCI, 6. k., 396–397. hasáb.
- ⁴ Ehhez l. *Annales Posonienses*. In: SSRH, 1. k., 119–127., leginkább 125.
- ⁵ A csanádi egyházmegye alapítási évéhez kapcsolódó vitához l. Juhász Kálmán: *A csanádi püspökség története*. 1. k., 43–46.
- ⁶ U.o.: 61–68.; Roos, Martin: *Erbe und Auftrag*. I/1. k., Die alte Diözese Csanád, 1. r., 21–127. (passim)
- ⁷ U.o.: 88–180. (passim) 118–119.
- ⁸ Ehhez l. Juhász Kálmán: *A csanád-temesvári püspökség története*. 2. k. (1243–1307.) és 3. k. (1307–1386.)
- ⁹ V.ö. Archivum Secretum Vaticanum, Collectoriae, Vol. 183, fol. 59 (= 70) verso, col. I; fol. 63 (=74) recto, col. I; fol. 110 (= 121) verso, col. I; fol. 113 (=124) recto, col. I; fol. 68 (=79) verso, col. I; *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series prima, tomus primus / Vatikáni Magyar okirattár. Első sorozat, első kötet / Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria / Pápai tized-szedők számadásai 1281–1375*. Budapest, 1887. 145–161., 350–351., 364–365., 181.; Ortway, Theodorus: *Geographia ecclesiastica Hungariae ineunte saeculo XIVo e tabulis rationes collectorum pontificiorum annis 1281–1375 referentibus eruta digesta illustratae / Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve*. Budapest, 1891. 353–494., 175–177., 339.; *Schem. Csanád*. 1880. 39–64.; Juhász Kálmán: *A csanádi püspökség története*. 3. k. (1307–1386.), 32–36.; u.a.: 4. k. (1386–1434.), 87–124.
- ¹⁰ Ehhez v.ö. Juhász Kálmán: *A csanád-temesvári püspökség története 1243–1307*. Makó, 1933. 136–139.; u.ő.: *A csanádi püspökség története 1386–1434*. Makó, 1947. 35.; u.a.: *A csanádi püspökség története 1434–1500*. 45., 106–112.; u.a.: *A csanádi püspökség története 1500–1552*. 42.
- ¹¹ Ehhez l. Juhász Kálmán: *A csanád-temesvári püspökség története 1243–1307*. 5–7., 17–19.; u.ő.: *A csanádi püspökség története 1434–1500*. Makó, 1947. 16–17., 127–131.; Roos, Martin: *Erbe und Auftrag*. I/1. k., Die alte Diözese Csanád, 1. r., 150–151., 188–189., 256–257., 272–273., 298–299.
- ¹² Ehhez l. Juhász Kálmán: *A csanádi püspökség története 1386–1434*. 20–21., 28–29., 59–61., 68–70.; u.ő.: u.a.: 1434–1500. 13–14., 35–43., 53–55., 71–73., 87–91., 130–131.; Roos, Martin: *Erbe und Auftrag*. I/1. k., Die alte Diözese Csanád, 1. r., 160–187. (passim)
- ¹³ Ehhez l. Juhász Kálmán: *A csanádi püspökség története 1500–1552*. 49–52., 55–56.; Roos, Martin: a jelzett helyen, 202–203.
- ¹⁴ L. Borovszky Samu: *Csanád vármegye története 1715-ig*. Első kötet. Budapest, 1896. 167–168. (–178, passim); Juhász Kálmán: *A csanádi püspökség története 1500–1552*. 66–68., 79–81., 85–86., 90–95.; Wettel, Franz: *Geschichte des Banates im Altertum und Mittelalter*. Temesvár, 1927. 196–197.; Roos, Martin: a jelzett helyen, 218–219.
- ¹⁵ Ehhez v.ö. Borovszky Samu – Szentkláray Jenő: *Temesvár, Magyarország vármegyéi és városai*. Budapest, 1911. 32–43.; Preyer, Johann N.: *Monographie der Königlichen Freistadt Temesvár*. Temesvár, 1853. 24–29.; Wettel, Franz: *Geschichte des Banates im Altertum und Mittelalter*. Temesvár, 1927. 207–209.
- ¹⁶ A helyzethez l. Juhász Kálmán: *A csanádi / timișorai püspökség története 1552–1608*. Makó, 1935. 1–39.; u.ő.: *A csanádi / timișorai püspökség története 1608–1699*. Makó, 1936. 126–173.; Lotz Antal – Ábrahám István: *A csanádi püspökség története 1699–1730*. Szeged, 2005. 49–68.; Juhász, Koloman – Schicht, Adam: *Das Bistum Timișoara-Temesvar. Vergangenheit und Gegenwart*. Timișoara, 1934. 54–62.; Roos, Martin: *Erbe und Auftrag*. I/1. k., Die alte Diözese Csanád, 1. r., 213–321. (passim)
- ¹⁷ V.ö. megelőző megj. valamint Roos, Martin: a jelzett helyen, 224–225., 234–237., 242–243., 250–255., 262–265., 276–281.
- ¹⁸ Az egyházmegye területén, a Maros folyótól északra sajnos csak 6 plébánia vészelte át a török idöket: Szeged, Makó, Földeák, Radna, Arad város és Arad vár. V.ö. *Schem. Csanád*. 1900. 25. Missziós központok léteztek a Marostól délre Lippán, Temesváron, Karánsebesen, Orsován és Krassóváron. V.ö. 19. megj.
- ¹⁹ Ez a köv. két plébánia: Bulcs és Temesszlatina. – Bulcs hely- és plébánia történetéhez, ahol korábban bencés monostor is állt, l. *Damiani Fuxhoffer Monasteriologiae regni Hungariae libri duo, recognovit Maurus Czinár*. Tomus I., Pestini, 1858. 271.; Juhász Kálmán: *Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyében*. Budapest, 1926.

- 38–43.; Pesty Frigyes: *Krassó vármegye története*. 2/1. k., Budapest, 1884. 85–93.; Orthmayr Tivadar – Szentkláray Jenő: *Történelmi Adattár Csanád-egyházmegye hajdانا és jelenéhez*. 2. k., Temesvár, 1872. 339–351., 371–378.; Szentkláray Jenő: *A csanád-egyházmegyei plebániák története*. Temesvár, 1898. 523–562.; *Schem. Csanád*. 1900. 161–162. Temesszlatina történetéhez I. Pesty Frigyes: *Krassó vármegye története*. 2/2. k., Budapest, 1885. 183–184.; *Schem. Csanád*. 1900. 233–234.
- ²⁰ Bécs felszabadításához I. az újabb kiadványok közül Kreutel, Richard F.: *Kara Mustafa vor Wien. Osmanische Geschichtsschreiber I*. Graz-Wien-Köln, 1976; Waissenberger, Robert: *Die Türken vor Wien, Europa und die Entscheidung an der Donau 1683*. Salzburg und Wien, 1982; Kreutel, Richard F. – Teply, Karl: *Kara Mustafa vor Wien 1683. Osmanische Geschichtsschreiber, Neue Folge I*. Graz-Wien-Köln, 1982.
- ²¹ A karlócai békéhez I. Roos, a jelzett helyen, I/1. k., 300–303., 308–309.
- ²² Temesvár bevételéhez I. Borovszky Samu – Szentkláray Jenő: *Temesvár. Magyarország vármegyéi és városai*. Budapest, é.n. 54–58.; Preyer, Johann N.: *Monographie der Königlichen Freistadt Temesvár*. Temesvár, 1853. 48–53.; Wettel, Franz: *Geschichte des Banates im Altertum und Mittelalter*. Temeswar, 1927. 284–295.; Roos: a jelzett helyen, I/1. k., 316–319.
- ²³ Ehhez I. Wettel, Franz: a jelzett helyen, 298–306. (passim); Roos: a jelzett helyen, I/1. k., 319–321.
- ²⁴ U.o. 306–307. ill. 320–321., 312–315., szintén Roos: *Erbe und Auftrag*. I/2a. k., Die alte Diözese Csanád, 2a. r., 21–76. (passim)
- ²⁵ V.ő. Roos, Martin: *Erbe und Auftrag*. I/1. k., Die alte Diözese Csanád, 1. r., 298–299.; Baróti Lajos: *Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez*. 2. k., Pótfüzet, Temesvár, 1893–1907. subvocibus oláh, serb, Szerbia (passim)
- ²⁶ V.ő. Milleker, Felix: *Die erste organisierte deutsche Kolonisation des Banats unter Mercy 1722–1726*. Banater Bücherei XI., Bela Crkva (Weißkirchen) / Werschetz, 1923; Kallbrunner, Josef: *Das kaiserliche Banat. Errichtung und Entwicklung des Banats bis 1739*. München, 1958. 26–37.; Kraushaar, Karl: *Kurzgefaßte Geschichte des Banates und der deutschen Ansiedler*. Wien, 1923. 99–109.
- ²⁷ A bolgárok betelepüléséhez I. Telbis, Karol: *200 gudini u Banata 1738–1938. života i običaja na banatsčite balgare*. Timișoara, 1938; Roos: a jelzett helyen, I/2a. k., 150–153., 172–175. (passim); Marton János: *Avingai bolgárok és paluchánok bevándorlásának anyagi és szellemi fejlődésének rövid története*. A Mária-Terézia és I. Ferenc magyar királyok által a bolgároknak kiadott váltságleveléi. In: Emléklap a vingairóm(ai) katolikus templom keletkezése, építése és felszenteléséről. Arad, 1892. 1–5., 6–10.
- ²⁸ A Mária Terézia uralkodása alatti betelepítésekhez I. Schünemann, Konrad: *Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia*. Berlin, 1935/36.; Kraushaar, Karl: *Kurzgefaßte Geschichte des Banates und der deutschen Ansiedler*. Wien, 1923. 123–168. (passim)
- ²⁹ A jozefinista betelepítésekhez I. Kraushaar, Karl: *Kurzgefaßte Geschichte des Banates und der deutschen Ansiedler*. Wien 1923. 168–173.
- ³⁰ A bánácsi csehek betelepüléséhez I. Graßl, Peter: *Geschichte der deutsch-böhmischen Ansiedlungen im Banat*. Prag, 1904; Schmidt, Josef: *Die Deutschböhmen im Banate*. Ein Heimatbuch zur Jahrhundertwende. Timișoara-Temeswar, 1938.
- ³¹ V.ő. a statisztikai adatokat Roos: *Erbe und Auftrag*. I/2b. k., Die alte Diözese Csanád, I/2b. r., 90–91., 117–119., 156–157., 182–183.
- ³² V.ő. a 12. megj., valamint *Schem. Csanád*. 1900. 83–87. (a plebániák időrendben való felsorolását) és passim.
- ³³ Ehhez I. Takáts, Andreas: *Ladislaus Graf von Nádasdy. Sein Leben und Wirken mit besonderer Berücksichtigung der Neubelebung der Csanáder Diözese*. Dissertation (gépelt dolgozat). Wien, 1934. 62–68.; u.ő. *Gróf Nádasdy László csanádi püspök 1662–1729*. Szeged, 1943. 108–115.
- ³⁴ Ehhez I. Papp, Anton: *Euseb Anton Adalbert Freiherr von Falkenstein, Bischof von Csanád 1730–1740*. Disszertáció (gépelt dolgozat). Wien, 1934. 52–60.; Juhász Kálmán: *Bischof Adalbert von Falkenstein 1671–1739*. Kézirat, 143–152.
- ³⁵ U.o. 74–78., 153–156.; Diplich, Hans: *Die Domkirche in Temeswar*. Ein Beitrag zu ihrer Baugeschichte. München, 1972; Born, Robert: *Die Domkirche in Temeswar (Timișoara)*. Eine kunstgeschichtliche Interpretation. In: Beiträge zur Kunstgeschichte Ostmittel europas. 13. k., Marburg, 2001. 212–247.; Roos, Martin: *Erbe und Auftrag*. I/2a. k., Die alte Diözese Csanád, 2a. r., 148–149., 184–185., 190–201., 220–221., 224–237.

- ³⁶ Ehhez l. Kováts Sándor: *A csanádi papnevelde története 1806–1906*. Temesvár, 1908. 226–243., 244–428. (passim), 429–558. (passim); Roos: a jelzett helyen, I/2b. k., 38–43., 46–47., 50–51.
- ³⁷ Ehhez l. Bugarski, Stevan: *Lyceum Temesvariense*. Timișoara, 2008.; Roos: a jelzett helyen, I/2b. k., 154–155.
- ³⁸ A forradalom eseményeihez az egyházmegye területén l. Roos, Martin: *Erbe und Auftrag*. I/2b. r., Die alte Diözese Csanád, 2b. r., 187–307.
- ³⁹ Az osztrák-magyar kiegyezéstől az I. világháborúig tartó fejlődéshez az egyházmegye területén l. Roos, Martin: *Die katholischen Donauschwaben im Banat und in der Diözese Tschanad (1867–1918)*. In: Die katholischen Donauschwaben in der Doppelmonarchie 1867–1918. Stuttgart, 1977. 240–377.; Gyurgyák János – Pótv János – Cieger András: *A kiegyezés*. Nemzet és emlékezet. Budapest, 2004
- ⁴⁰ V.ö. Weidlein, Johann: *Die verlorenen Söhne, Kurzbiographien großer Ungarn deutscher Abstammung*. 2. k. Wien, 1960, 1967
- ⁴¹ Gyurgyák János – Pótv János – Zeidler Miklós: *Trianon*. Nemzet és emlékezet. Budapest, 2003; Roos: a jelzett helyen, 252–255.; Tóth István György: *Millenniumi magyar történet*. Budapest, 2002. 425–473.; Marin, William – Munteanu, Ion – Radulović, Gheorghe: *Unirea Banatului cu România*. Timișoara, 1968; Marin, William: *Unirea din 1918 și poziția șvabilor bănățeni*. Timișoara, 1978; Tafferner, Anton: *Zur diplomatischen Vorgeschichte der Aufteilung des Banates nach dem Ersten Weltkrieg und die Politik des Banater Schwabentums 1918/20*. In: Der donauschwäbische Lehrer. Jahrbuch, 1. k. München, 1959. 22–62.; Walz Erich: *Das Deutschtum in den 1920 bei Ungarn gebliebenen Teilen von Batschka und Banat*. Deutsches Ausland-Institut, Neue Folge 9. k. Brünn-München-Wien, 1943
- ⁴² *Schem. Csanád*. 1900. 30.; u.a. 1913. 32.
- ⁴³ *Schem. Csanád*. 1919. 90–91. valamint 78–80. (362 világi és 95 szerzetes pap).
- ⁴⁴ *Schem. Csanád*. 1922. 13., valamint saját kiemeléseim az 1922-es sematizmus alapján, 33–42. (passim), 48., 72–74., 77–79.
- ⁴⁵ Glattfelder püspökhöz l. MKL. 4. k. 114–115.; ŰMÉL. 2. k. 1020; Zombori István: *Igazságot szeretettel*. Glattfelder Gyula élete és munkássága; *Schem. Csanád*. 1913. 59–60.; *Csanád egyházmegye jubileumi évkönyve 1980*. 36–38.; Petri, Anton Peter: *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums*. Marquarstein, 1992. 553–555. hasáb; Juhász, Koloman – Schicht, Adam: *Das Bistum Timișoara – Temesvar*. Vergangenheit und Gegenwart. Timișoara, 1934. 125–131.
- ⁴⁶ A személyéhez l. ŰMÉL. 3. k. 975–976.; MKL. 7. k. 10–12.; Zombori István: *Gróf Klebelsberg Kunó emlékezete*. Szeged, 1995
- ⁴⁷ L. Annuario Pontificio 2012. (817–)818.
- ⁴⁸ *Schem. Csanád*. 1922. 13., valamint saját kiemeléseim az 1922-es sematizmus alapján, 38–78. (passim)
- ⁴⁹ V.ö. Lehmann, Michael: *Die katholischen Donauschwaben im jugoslawischen Banat 1918–1945*. In: Die katholischen Donauschwaben in den Nachfolgestaaten 1918–1945. Im Zeichen des Nationalismus, Donauschwäbische Beiträge 59. Freilassing, 1972. 154–206. (l. még 207–355.)
- ⁵⁰ A Trianon utáni Magyarország egyházi viszonyaihoz l. Nyisztor Zoltán: *Ötven esztendő. Századunk magyar katolikus megújodása*. Bécs, 1962; Adriányi, Gabriel: *Fünfzig Jahre ungarischer Kirchengeschichte 1895–1945*; Gergely Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*. h.n., 1999
- ⁵¹ L. Annuario Pontificio 2012. 736.
- ⁵² *Schem. Csanád*. 1922. 12., valamint saját kiemeléseim az 1922-es sematizmus alapján, 14–79. (passim); Roos, Martin: *Die katholischen Donauschwaben im Banat und in der Diözese Tschanad 1867–1918*. In: Die katholischen Donauschwaben in der Doppelmonarchie 1867–1918. Im Zeichen des Liberalismus. Stuttgart, 1977. 252–255.
- ⁵³ *Az 1923-as alkotmány 22. cikkelye*, valamint egy 1925-ös sajátos szabályzat és statutum által szavatolva, amelyet csak az ortodox egyház számára hoztak létre, minden más egyház és vallásfelekezet az 1928-as általános kultusztvénynnek volt alárendelve.
- ⁵⁴ Temesvári Püspöki Levéltár. Chronica Aulæ, Glattfelder. 10.; Roos, Martin: *Die katholischen Donauschwaben im Banat und in der Diözese Tschanad 1867–1918*. 255.
- ⁵⁵ A püspök helyzetének megváltozása az országból való kiutasításáig és Magyarországra való áttelepüléséig l. Chronica Aulæ, Glattfelder. 7–34.; Engelmänn, Nikolaus: *Die donauschwäbischen Katholiken im rumänischen Banat 1918–1945*. In: Die Katholischen Donauschwaben in den Nachfolgestaaten 1918–1945. Im Zeichen des Nationalismus, Freilassing 1972, Donauschwäbische Beiträge 59. 102–105.

- ⁵⁶ Az Apostoli Kormányzóság létrehozásához Temesváron I. Ordines Circulares Csanádienses 40 (1922–1923.) 79–82. / 853 sz. 1923. március 12., a bukaresti nuncius leirata 2558 iktatószámmal 1923. február 17-én. V.ö. Engelmann, Nikolaus: *Die donauschwäbischen Katholiken im rumänischen Banat 1918–1945*. In: *Die katholischen Donauschwaben in den Nachfolgestaaten 1918–1945*. Donauschwäbische Beiträge 59. Freilassing 1972, 105–107. (passim). Az Apostoli Kormányzóság létrehozásához a szerb Bánságban I. Ordines Circulares Apostolicae Administraturae Banatus 1923., lapszámozás nélkül / 152. sz., kelt 1923. február 22-én a nagybecskereki (Veliki Bečkerek) plébánia számára, a trsati születésű P. RaphaelRodić OFM kinevezett apostoli adminisztrátor levele 1923. február 19-én, valamint az apostoli adminisztrátor a klérushoz címzett levele 1923. március 19-én, I. sz. (kibocsátotta a belgrádi nuncius 1923. február 10-én), és 40. sz., kelt 1923. április 18-án (az apostoli kormányzó és a klérus első ülésének jegyzőkönyve, amelyet az egyházmegye újjászervezése céljából tartottak); Lehmann Michael: *Die katholischen Donauschwaben im jugoslawischen Banat 1918–1945*. In: *Die katholischen Donauschwaben in den Nachfolgestaaten 1918–1945*. Im Zeichen des Nationalismus, Donauschwäbische Beiträge 59. Freilassing 1972, 159–160.; Erős Lajos: *Adalékok a Zrenjanini-Nagybecskereki Egyházmegye történetéhez*. Tóthfalu-Kisorosz, 1993. 151–155.
- ⁵⁷ L. Acta Apostolicae Sedis 22 (1930). 381–386. (1930. június 5-én kelt bulla) Reg. in Canc. Apost. vol. XLII. nr. 13 – M. Riggi; Ord. Circ. Timisoaren. 3 (1929–1930.) 127–129. / 3176. sz., kelt 1930. augusztus 5-én (6428. sz. kelt a Romániai Apostoli Nunciaturán 1930. július 16-án a temesvári egyházmegye megalapításáról; a nunciatura 6437. sz. leirata, kelt 1930. július 18-án Pacha Ágoston kinevezése apostoli kormányzóvá vonatkozóan; a nuncius kísérelve mindkét dokumentumhoz, kelt 1930. július 22-én), valamint Pacha apostoli kormányzó utasítása a plébániák számára az 1930. augusztus 15-én megtartandó ünnepséghez, amikor az egyházmegye de jure et de facto megalakul.
- ⁵⁸ L. Acta Apostolicae Sedis 79 (1987.) 435–436. / bulla 1986. december 16-án, az Államtitkárság iktatószáma 190. 539.; Erős Lajos: *Adalékok a Zrenjanini-Nagybecskereki Egyházmegye történetéhez*. Tóthfalu-Kisorosz, 1993. 176. (a belgrádi nuncius 215 / 1986. sz. leirata, ill. 218. sz., kelt 1986. december 17-én).
- ⁵⁹ V.ö. Engelmann, Nikolaus: *Die donauschwäbischen Katholiken im rumänischen Banat*. a jelzett helyen, valamint Lehmann, Michael: *Die katholischen Donauschwaben im jugoslawischen Banat*. a jelzett helyen; Rückblick auf die ersten fünf Jahre der Temesvarer Apostolischen Administratur. Vom 12. März 1923 bis 12. März 1928. Visszapillantás a temesvári apostoli kormányzóság első öt évére, 1923. március hó 12-től 1928. március hó 12-ig. Timișoara, 1928; Kräuter, Franz: *Erinnerungen an Bischof Pacha. Ein Stück Banater Heimatgeschichte*. Bukarest, 1995; Tafferner, Anton: *Die katholischen Donauschwaben in Ungarn 1918–1945*. In: *Die katholischen Donauschwaben in den Nachfolgestaaten 1918–1945*. Donauschwäbische Beiträge 59. Freilassing 1972, 13–81.; Adriányi, Gabriel: *Fünfundzwanzig Jahre ungarischer Kirchengeschichte 1895–1945*. 53–90.; Gergely Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*. h.n., 1999; Engelmann, Nikolaus: *Bischof Pacha von Temesvar*. Ein Lebensbild, Schriftenreihe des Katholischen Auslandssekretariates Nr. 1. München, 1955
- ⁶⁰ A magyarországi helyzethez l. Adriányi, Gabriel: *Beiträge zur Kirchengeschichte Ungarns*. Studia Hungarica 30. München, 1986. 146–176.; Tafferner, Anton: a jelzett helyen (passim); Adriányi, Gabriel: *Fünfundzwanzig Jahre ungarischer Kirchengeschichte 1895–1945*. Studia Hungarica 6. 91–116.; Gergely Jenő: a jelzett helyen (passim); Hetényi Varga Károly: *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában*. II. k. Abaliget, 1994. 171–332. (passim). A temesvári egyházmegye helyzetéhez l. Engelmann, Nikolaus: a jelzett helyen., 147–153.; u.ő., Bischof Pacha. 33–40.; Kräuter, Franz: *Erinnerungen an Bischof Pacha*. 122–127., 134–143.; Simonis, Heinrich: *Gespensgang durch die Zeit. Aus den dunklen Tagen des Hitlerfaschismus im Banat*. Timișoara, 1946; Engelmann, Nikolaus és mások: *Schwester Hildegardis. Weg, Werk und Vermächtnis*. Vom Wirken einer deutschen Ordensfrau im Banat. München, 1996. (passim); Astfalk, Sabine E. – Nischbach, Josef: *Ein Leben für Glaube und Volkstum*. Stuttgart, 2000. (passim). A szerb Bánát helyzetéhez l. Lehmann, Michael: a jelzett helyen (passim)
- ⁶¹ L. Tóth István György: *Millenniumi magyar történet. 540–554.*; A második világháború. Szerk. Gyurgyák János – Pótv János – Ungváry Krisztián. Budapest, 2005
- ⁶² Monitorul Oficial 1948. Decretnr. 177 pentru regulim general al cultelor religioase 1948. augusztus 3., Articolul 22. V.ö. Pop, Nicolae: *Kirche unter Hammer und Sichel*. Berlin, 1953. 66–68.
- ⁶³ A magyarországi, különösen az eleki eseményekhez l. Stöckl, Johann – Brandt, Franz: *Die Geschichte der Gemeinde Elek in Ungarn*. Weinheim, 1977. 140–148.; Schieder, Theodor és mások: *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*. II. k. Das Schicksal der Deutschen in Ungarn. Bonn-Düsseldorf, 1956. A romániai helyzethez l. Schieder, Theodor: *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*. III. k. Das Schicksal der Deutschen in Rumänien. Bonn-Berlin, 1957 (passim); Freihoffer,

Heinrich – Dürrbeck, Franz: *Der Leidensweg der Banater Schwaben im zwanzigsten Jahrhundert. Das Banat und die Banater Schwaben*. 2. k. München, 1983; Freihoffer, Heinrich: *Sklaven im Baragan*. Deggendorf, 1981; Weber, Wilhelm: *Und über uns der blaue endlose Himmel. Die Deportation in die Bănăţan-Steppe Rumäniens 1951*. München, 1998; Marinescu, Viorel – Vighi, Daniel – Botescu, Mihai: *Fotomemoria unei deportări-Bănăţan 1951*. Timișoara, 1995. A jugoszláviai szerb Bănság helyzetéhez l. Schieder, Theodor: *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*. V. k. Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien. Bonn-Düsseldorf, 1961 (passim); Rohrbacher, Leopold: *Ein Volk ausgelöscht. Die Ausrottung des Donauschwäbentums in Jugoslawien 1944–1948*. Salzburg, 1949; Gruber, Wendelin: *In den Fängen des roten Drachen. Zehn Jahre unter der Herrschaft Titos / Die Flucht-Donauschwäbische Passion*. Ditzingen, 1994; Beer, Josef – Wildmann, Georg és mások: *Arbeitskreis Dokumentation, Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*. 4 k. München-Sindelfingen, 1994–1997.; Wildmann, Georg és mások: *Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944–1948*. Die Stationen eines Völkermords. München, 1998; Prokle, Herbert – Wildmann, Georg és mások: *Genocid nad nemačkom manjinom u Jugoslaviji 1944–1948*. Prevod na srpski jezik engleske verzije za Evropu. Beograd, 2004; Springenschmid, Karl: *Janitscharen? Die Kindertragödie im Banat*. Eckart-Schriften, 65. fűzet. Wien, 1978

- ⁶⁴ Az általános helyzethez l. Galter, Alberto: *Rotbuch der verfolgten Kirche*. Recklinghausen, 1957; Stehle, Hansjakob: *Die Ostpolitik des Vatikans 1917–1975*. München-Zürich, 1975; Adriányi, Gabriel: *Die Führung der Kirche in den Sozialistischen Staaten Europas*. Sammlung Wissenschaft und Gegenwart. München, 1979; Casaroli, Agostino: *A türelem vértanúsága. A Szentzsék és a kommunista államok (1963–1989.)*. Budapest, 2001. Magyarországhoz l. Adriányi, Gabriel: *Beiträge zur Kirchengeschichte Ungarns*. Studia Hungarica 30. München, 1986. 177–197.; Vecsey József: *Mindszenty okmánytár*. 3 k. München, 1957; u.ő, *Kardinal Mindszenty*. Beiträge zu seinem siebzigsten Geburtstag. München, 1962; Vasari, Emilio: *Der verbannte Kardinal. Mindszenty's Leben im Exil*. Wien-München, 1976; *A száműzött bíboros, Mindszenty az emigrációban*. San Francisco-München, 1976; Mindszenty József: *Emlékirataim*. 4. kiad. Budapest, 1989; Mindszenty, József Kardinal: *Erinnerungen*. Frankfurt-Main-Berlin-Wien, 1974; Molden, Fritz – Pogány, Eugen: *Ungarns Freiheitskampf*. Wien, 1956; Tóth István György: *Millenniumi magyar történet*. Budapest, 2002. 557–627.; Gyurgyák János-Póto János – Szokolczai Attila: *1956. Nemzet és emlékezet*. Budapest, 2006; Hetényi Varga Károly: *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában*. II. k. 171–332. (passim) Romániához l. *Martiri pentru Hristos din România în perioada regimului comunist*. București, 2007; Pop, Nicolae: *Kirche unter Hammer und Sichel. Die Kirchenverfolgung in Rumänien 1945–1951*. Berlin, 1953; Engelmann, Nikolaus: *Bischof Pacha von Temesvar*. Ein Lebensbild. Schriftenreihe des Katholischen Auslandssekretariates Nr. 1. München, 1955; Kräuter, Franz: *Erinnerungen an Bischof Pacha*. Ein Stück Banater Heimatgeschichte. Bukarest, 1995; Just, Hans Martin: *In den Krallen des roten Drachen*. Ein Märtyrer der XX. Jahrhunderts (P. PaulusWeinschrott SDS). Temeswar, 1999; Engelmann, Nikolaus és mások: *Schwester Hildegardis. Weg, Werk und Vermächtnis*. Vom Wirken einer deutschen Ordensfrau im Banat. München, 1996; Diplich, Hans: *Schwester Patricia B. Zimmermann*. Eine Monographie. Wangen, 1989; Kräuter, Franz (sen!): *Meine „Schuld“ und meine Sühne*. Karlsruhe-Timișoara, 1995; Haubenreich, Franz: *Fluchttagbuch des Pfarrers Franz Haubenreich (1902–1976.)*. Monsheim, 2006; Totok, William: *Episcopul, Hitler și Securitatea. Procesul stalinist împotriva „spionilor Vaticanului” din România*. Istории subterane. București, 2008; Bozgan, Ovidiu: *Cronica unui eșec previzibil. România și Sfântul Scaun în epoca pontificatului lui Paul al VI-lea (1963–1978.)*. București, 2004; A katolikus papok és hívek marosvásárhelyi értekezlete. h.n. (Ápril 1950).; A katolikus papok és hívek gyergyószentmiklósi értekezlete. (Szeptember 1950). București, 1950; Vaticanul, *unealtă josnică a afață orilor la război*. h.n. és é.n.; *Procesul unui grup de spioni a centrului de spionaj italian – București*. 10–17 septembrie 1951. București, 1952; Astfalk, Sabine E.: *Josef Niszbach. Ein Leben für Glaube und Volkstum*. Stuttgart, 2000; Tempfli Imre: *Sárból és napugárból. Pakocs Károly püspöki helynök élete és kora 1892–1966*. Budapest, 2002; Hetényi Varga Károly: a jelzett helyen (passim) Jugoszláviához l. Hetényi Varga Károly: a jelzett helyen (passim); Erős Lajos: *Adalékok a Zrenjanini-Nagybecskerekai Egyházmegye történetéhez*. Tóthfalu-Kisorosz, 1993 (passim); Baković, Anto: *Hrvatski Martirologij XX. stoljeća*. Zagreb, 2007. XIX. 17–719. (passim)

⁶⁵ Ordines Circulares Timișoarenses 1991. Nr. 5000 vom 25. Dezember 1991.

⁶⁶ V.ö. 61. megj.

⁶⁷ L. Csanád egyházmegye jubileumi évkönyve 1980. 155–211.

⁶⁸ Annuario Pontificio 2012. 714.

⁶⁹ L. AAS LXXXV (1993) 871–876. (Nova Hungaricarum circumscriptionum ecclesiarum compositio).

⁷⁰ Annuario Pontificio 2012. 714.